

Újabb adatok a magyar felvilágosodás történetéhez.

Írta: ECKHARDT SÁNDOR.

A könyvkereskedőknek sok bajuk volt a hatóságokkal a francia forradalom alatt. A közönség mohón kapott a politikai tartalmú könyveken; ez volt a legjobb üzlet, tehát titokban ment az árusítás. Ha rájöttek, megindult az elkobzási és büntető eljárás. A nyomozás sokszor hivatalos lassúsággal folyt le, úgy, hogy mikor a buzgó Schaffrath Lipót váci kanonok és revisor – egyébként egy nagy pesti szabadkőművespáholy főmestere – feljelenti Stahel és Kiliánt azért, hogy titokban árulja az odiózus *Kreuzzug gegen die Franken-t*, a *Taschenbuch für Franken-t* és Martinovics névtelen röpiratait, a kiszálló bizottság nem talál semmit, pedig számos adat bizonyítja, hogy Landererrel együtt ez az üzlet vitte a legfontosabb szerepet a felvilágosodási irodalom terjesztésében.¹ Laczkovits ott vett tiltott könyveket és ez a cég akarta kiadni Czindery Contrat Social-fordítását. Ugyanitt Schaffrath 1794 januárban lefoglalja a *Histoire Imperial (!) du procès de Louis XVI* par L. F. Gansferet 1793 c. művet négy példányban.

Más esetben, mikor felelősségre vonják Kilián Ádámot, hogy a *Costumes des représentons du Peuple Francois, a Paris chez de Roy Libraire* című könyvet árulta, arra hivatkozik, hogy b. Schaffrath Lipót cenzor tudtával árusította a rekriminált művet.²

Feljelentik Trattner is, még pedig a székelyföldi quaestor, mert Koszta Kyricza és fia, nevük után ítélve oláh határőrök, nála vásároltak és a mindent felforgató eszme elől gondosan őrzött határörvidékre vittek bizonyos tiltott könyveket: a *Die Verfassung der vornehmsten europäischen und vereinigten amerikanischen Staaten* és a *Ruinen* c. munkákat. A hatóság főleg azt kutatja, hogy a *Ruinen* vajjon a Volney-féle hírhedt forradalmi irat,³ melyből a magyar jakobinusok tanulták a forradalmi gondolkozást, avagy talán valami más hasonló című könyv, amilyen több van. Természetesen Volney-ből egy példányt se találnak, hanem ehelyett valami Lacroix *Ruines-jének* német fordítását.⁴

Rámutattam arra, hogy az amerikai-angol publicista Paine művei milyen fontos szerepet játszottak az elmék forradalmasításában.⁵ Schwei-

¹ L. erről könyvemben: A francia forradalom eszméi Magyarországon, Budapest, (Ember és Természet 7.) 113. 1. Az eljárás aktái, Helyt. tan. It. Rev. libr. 1792 aug. 24.

² Rev. libr. 1796 jun.

³ L. id. mű 117. 1.

⁴ Helyt. tan. Rev. libr. 1794, nov; No. 47. Az iratok l' Croix-t imák.

⁵ Id. művem 112. 1.

ger pozsonyi könyvkereskedőnek meg is gyűlik a baja a hatóságokkal, mert a Jacobäer lipcei cég egyik csomagjában a cenzúra megtalálja Paine *Age of reason*-jának német fordítását. A kereskedő azzal mentegődzik, hogy a küldemény hibás címzés folytán érkezett az ő nevére, miről mellékeli is a lipcei cég bocsánatkérő levelét.¹ Mi a magunk részéről annyit hiszünk ebből a mentegődzésből, amennyit akarunk, mert hiszen tudjuk, hogy Paine könyvei a magyar olvasóközönség legkeresettebb csemegéje voltak.

D'Holbach-Mirabaud *Système de la nature*-je volt a század materialista kátéja.² Már II. József alatt üldözik: egy főhadnagy, valami Hofmann nevű, három példányt hoz magával a zágrábi garnizonba, egyet átad Köblöss főhadnagynak és egyet valami Rebracha nevű tisztnak. Az utóbbi, bizonyosan cseh születésű lévén, feljeleníti társát; azonban a hatóságok visszaadják az előbb elkobzott példányokat.³

Említsük meg itt szegény Kraill Antal esetét, ki korábban a pesti egyetem professzora, majd a Martinovics-pörből kifolyólag elbocsátják. Nagy nyomorúságba juthatott a valamikor híres professzor, mert Pozsonyban könyvtárát árusítgatja és eközben gyűlik meg a baja a hatóságokkal. Ezek megvizsgálják a könyveit és Raynal híres indiai történetét, valamint Fréret *Oeuvres philosophique-ját* elkobozzák.⁴ Taine szerint Montesquieu és Rousseau után Raynal következik a forradalmi ideológia felelősségében. A hatóság tehát jól tudta, mit kobzott el. . .

* * *

Kevés könyv nyugtalanította annyira a hatóságokat, mint Martinovics névtelenül megjelent *Oratio ad Proceres-e* és *pro Leopoldo-ja*. A helytartótanács átír az összes vármegyei hatóságokhoz, hogy kobozzák el a területükön megtalálható példányokat. Így kerül a sor Somogy megyére is.

Itt, Nagyatád községben élt akkor Czindery Pál Ferenc nemes földbirtokos, aki már egy évvel azelőtt, 1792-ben foglalkoztatta a helytartótanács cenzúraosztályát. Ő volt az a lelkes Rousseau-rajongó, aki lefordította a *Contrat Socialt* latinra és Stahel-Kiliánnál kiadni próbálta. A cenzúra azonban nem engedte meg, hogy a francia forradalom standard-műve a magyar politikai nyelven napvilágot lásson.⁵ Semmit sem tudunk ennek a szabadelvű magyarnak magánéletéről, vagy közéleti szerepléséről, de a Martinovics-röpiratok ügyében tanúsított magaviselete sok mindenre enged következtetni.

Mint öntudatos polgár, amint meghallja mit keresnek a hatóságok, nyilvános helyen elmondja, hogy nála megvannak a hírhedt füzetek, de ő azokat nem hajjadó semmiféle hatóságnak beszolgáltatni. Csak azért is... Mire a hatóságok feljelentik a helytartótanácsnak.

Erre védekező beadványt intéz a felső hatósághoz s ebben is kijelenti, hogy a kérdéses iratok csakugyan megvannak birtokán, Nagyatádon, de nem fogja tűrni, hogy bárki is szekrényét átkutassa. Ő a nyomtatványokat a tilalom kiadása előtt vette, s mikor látta mennyi képtelenség van bennük, félretette őket (?). A tilalom pedig csak a kereskedőket

¹ Rev. libr. 1795 okt.

² L. id. művem 92. 1.

³ Rev. libr. 1786. No. 4.

⁴ Rev. libr. 1796.

⁵ L. erről *A fr. forr. eszméi Magyarországon*, 40. 1. Az alábbi adatok birtokában joggal azonosíthatjuk a két esetben szereplő Czinderyt.

érheti, a földesurakat, magánosokat semmi szín alatt. Különben mindenemű kutatás sértené a nemesi jogokat.¹

Ez az érvelés csak takarója annak a demokrata érzésnek, mely Czinderyt annak idején a *Contrat Social* fordítására ösztönözte. Ugyanígy hivatkozott Laczkovics is nemességére, mikor a hatóságokkal szembe került, ő aki a nemességet rablók bitorlásának tekintette a francia forradalmi ideológia szellemében.²

A helytartótanács egyébként helyt adott Czindery érveinek és elrendelte, hogy a könyveket magánosoktól nem szabad elkobozni.

Hasonló esete volt Spilenberg Pálnak, az *Ephemerides Budenses* szabadelvű szerkesztőjének, aki az *Extractus legum de statu ecclesiastico catholico* c. tiltott könyvet nem hajlandó beszolgáltatni.³ „Nem az vagyok, - írja védelmében - aki azt a véletlen sorsot, hogy nemes családból születtem és hogy életemet kétszáznál több esztendő magyarországi birtokos nemzetségnek köszönhetem, mások kárára felhánytorgatni szoktam volna; ez azoknak az embereknek szokása, akik a szerencsének ezen vak kedvezésén kívül más erényekkel és lelki kiválóságokkal nem rendelkeznek...”⁴ De az adott esetben igénybe veszi a törvény védelmét és Hadusfalvi Spilenberg Pálnak írja magát alá a legfelvilágosultabb magyar lapszerkesztő. Így védik a nemesi privilégiumok, szabadságok a demokrácia terjedését: a teljes felszabadulás vágya ott lehetett a legerősebb, ahol a szabadságérzés alapjai a lelkekben már megvoltak, a magyar nemességben.

*

*

*

Másutt elmondtam,⁵ mi módon járultak hozzá maguk a Magyarországon élő vagy az ott megfordult franciák a forradalmi hangulat emeléséhez. Most módunkban van megállapítani, hogy emigránsok is vetődtek ide, akiknek jelenléte bizonyosan nem csekély szenzáció lehetett abban a forró légkörben.

1793 márciusában egy Pauget nevű emigráns beadvánnyal fordul a helytartótanácsához. A beadványhoz egy levél, valószínűleg egy u. n. *nyílt levél* van mellékelve, melyet szerzője a francia konventhez intézett. Pauget úr azt kéri, hogy a magyar hatóságok juttassák el a levelet a konventhez.⁶

Valószínűleg maga Pauget úr se igen hihette, hogy levele ily módon el is jut a konventhez; inkább hiszem, hogy a levél, melynek tartalmát nem ismerjük, de tendenciáját éppen ebből a különös kérvényezésből kikövetkeztethetjük, amolyan *captatio benevolentiae*-féle volt, mert a kérvényben Pauget úr még azon felül valami állást vagy pénzbeli segílyt kér.

A hivatalos válasz elutasító. A levél eljuttatására a helytartótanács nem vállalkozhat, viszont ha ki akarja adni a szerző, okvetlen kell kérnie a cenzúra engedélyét. Segélyre pedig nincs megfelelő alap.

Úgy látszik azonban, hogy Pauget urnak több honfitársa jutott el hazánkba, mert ezzel az esettel kapcsolatban a helytartótanács szükségesnek látja, hogy megkérdezze Bécsset, mitévő legyen velük: Budán és

¹ Helyt tan. It. Rev. libr. 1793. No 1-, 17.

² L. id. mű 72. 1.

³ L. róla id. művem passim.

⁴ 1794 jan. 11. Rev. libr. No 2, pos. 27.

⁵ Id. mű 132. 1.

⁶ Revisio libr. No 26. A levél és a beadvány jelenleg hiányzik az akta mellől.

Pesten mindig többen és többen bukkannak fel. Voltak-e köztük tényleg jakobinus kémek, mint azt a buzgó Gabelhofer sejtette, nehezen lehetne megállapítani. Inkább hihető, hogy szegény ördögök voltak, akik az emigráció keserű kenyerét ették. Az ő révükön kerülhetett Pest-Budára az a levél is, melyet Alexovits Balázs, a reakció apostola idéz posthumus művében, mint szörnyű tanúságot a forradalom ellen. „Minap' Budán s Pesten egy levél olvastatott, mely'et egy frantzia Emigránsnak Lotharingiából Helvetian által a' felesége küldött”.¹ Az emigránsok tehát inkább az elrettentés példái lehettek, mint a lelkesítésre alkalmas agitátorok.

Alexovits Balázs pálosatya ellenforadalmi alakja ma már tisztán áll előttünk.² Rámutattam különösen az egyetemi könyvtárban őrzött kéziratban maradt: „Az Egyenlőségről és Szabadságról a' Frantziák és Frantziázók ellen a' mostani üdökre” című művének szellemtörténeti fontosságára. Arra a kérdésre azonban, hogy miért nem került a könyv kiadásra, nem tudtam kielégítő választ adni.³

Most azonban, a levéltári adatok alapján tisztán áll előttünk a könyv története. A címlap szerint a könyv már 1795-ben sajtó alá mehett volna. Alexovits könyvtárának jegyzékébe tett bejegyzés szerint pedig a szerző 1796 április 2-án halt meg, mint a pesti egyetem exhortatora. Ezt az állását kéziratosa műve címlapján is említi a szerző. A mai egyetemi templomban hangzottak el tehát ez izgatott korban a kitűnő és népszerű szónok mindig aktuális hitvédő beszédei és érthető, hogy az egyetem részéről érdeklődnek kéziratosa munkája után. Az egyetem rektora Stipsics Ferdinánd Károly u. i. 1797 novemberében kéri a helytartótanács cenzúraosztályát, hogy az Alexovits élete utolsó évében írt és kevéssel halála előtt cenzúrai jóváhagyásra benyújtott kéziratot adják át az egyetem könyvtárának, ahol azt meg fogják őrizni. A helytartótanács ki is adja a kéziratot, annál is inkább, mert tárgyánál fogva „pro typo haud qualificatum” tehát úgysem merték volna a francia forradalomnak ezt a túlságosan részletes cáfolatát engedélyezni.⁴ Így került Alexovits életének legnagyobb és utolsó műve az Egyetemi Könyvtár kézirtatárába.

Könyvtárát a pesti theologiai szeminárium őrzi halála óta, de az egyetemi könyvtárban is megtalálható a jegyzéke.⁵ E jegyzéken érdekesen tükröződik Alexovits olvasmányainak köre. Igaza volt ellenségeinek, akik azt állították, hogy habár minduntalan francia írókkal hadakozott, mégsem olvasta őket eredetiben: a 43 könyv közül egy sem francia nyelvű, legfeljebb egy-két francia hitvédő latin fordítása található meg köztük. Innen tudjuk meg azt is, hogy annak az *Augusztái Gyűjteményes írásoknak*, melyeket Alexovits oly sokszor idéz ellenfelei cáfolatára, mi a pontos címe: *Gesammelte Schriften zur Verteidigung der Religion* és *Sammlung der vor einigen Jahren über verschiedene Gegenstände zur Steuer der Wahrheit erschienenen Schriften* mindkettő Augsburgban megjelentő nyomtatványsorozat.

¹ A levél tartalmát 1. id. mű 183. 1.

² L. róla bőven id. művem 177-188. 1.

³ U. o. 180. 1.

⁴ Rev. libr. 1797. No 16.

⁵ J. 47.

A többi kötet a lehető legortodoxabb egyházi írók és szónokok latin- és németnyelvű műveiből került ki. Nem is lehet ez másképp ennél az erőshítű lelkes apostolnál. . .

*   *

A francia forradalom eszméi kétségtelenül megmozgatták a nemzet olvasó elitjét és rajtuk kívül is meglehetősen jelentékeny néprétegeket. Azonban tévedés volna azt hinni, hogy a régi vallásos nevelés nyomai teljesen eltűntek volna; talán inkább azt kellene mondanunk, hogy az új szellem felülről rakodott le a magyarságban és a felső tüzes lávaréteg alatt kemény, szilárd és merev kötöm egek maradtak, melyek hiven ragaszkodnak ősi politikai és vallásos meggyőződésükhöz. Mindnyájan ismerünk még ma is ilyen patriarkális gondolkozású konzervatív rétegeket, melyek felett mély ebi) hatás nélkül vonultak el a XVIII., a XIX. és a XX. század eszmei viharai.

A francia forradalom elképesztő eseményei a műveltebb osztályokban szimpátiát, majd bizonyos kiábrándulást keltettek. De az alábbi dokumentum azt igazolja, hogy egyes egyszerűbb, tiszta, patriarkális nevelésű magyar lelkekben a lehető legnagyobb felháborodás lett úrrá, midőn a forradalom tobzódásában eljutott a király kivégzéséig és a vallás üldözéséig. Szétsényi József peregi nótárius ugyanis a következő levelet intézte' a vármegyei (aradi) főjegyzőhöz:

„Tettes Fő Nótárius Uram, Kegyes Drága Jól tevő Uram!

Úri személyét alázatosan tisztelvén, bölcs tanácsával élni kívánok abban, ha bátorokdnam-é arra vetni fejemet, hogy kikeletre ötvened magammal a' Frantziára mennék szabad nyereségre, a Tettes Ns Vge, vagy Felséges Haza megengednéé vagy anyira folyamodhatnám-é?

Tsak azt kérném édes királyomtól, hogy kardot, fokost, éjjeli Lándsát adjon, tojás tetejű Magyar süveget, Gyulai forma ujatlan Laiblit, Mákos köpenyeget, Gyulai forma nadrágot és borjú bőr tsizsmát. Azon kívül a' hadi rend bennünket rendelne Méltóságos Gyulai Sámuel Reguláris seregének kormányozása alá és Hó pénzeltartaná.

Hlyen alkalmatossággal két holnap alatt nem ötven hanem ezred magammal rukolhatnék ki, az ellen a kutya nemzetség ellen, a ki a Teremtő Istennek esméretéről is elpártolt és fejertlen emberré tette az országot.

Megmutatnám, hogy a mezei gazdálkodásnak legkisebb kára nélkül sereget vezethetnék az ellen az Isten nélkül való nép ellen, a ki a maga édes Anyát, t. i. a R. Catholicus Anyaszentegyházat megtagadta, hajába is kapott, mégis taszigálta, holott a vallás tartya a' világot.

Most nincs anyi terem a Station, mint a' török háboyuban a midőn egyik ki, másik bé dobolt a Transenaban.^x Allittanék magam helyett egy Atyafii Deákat, a ki helyettem szolgálna a publicumban.

Ha hogy ebben nem lehetne meg indulnom, engedelmet nem nyerhetnék, mégis ha egyébbel nem, vágnak hetven deák gyermekeim, kikkel mindennap el mondom a háborúkor való imádságot, hogy az az öröktől fogva való meg foghatatlan Istenség, a ki a franciákat buzzgó keresztény királyokkal megáldotta, virágoztatta, most a nélkül átkozottakká tegye, és verje meg.

¹ Katonai sorozohivatal.

Könyörgők alázatosan az erre való böles tanács adásért s feleletért. Ki vagyok Sig. Pereg Die 21 a febr. 1793 Ttts fő Nótárius Urannak alázatos szolgája Szétsényi József Peregi nótárius m. ρ.”^x

Hogy került ez a megható emberi dokumentum Őz Pál iratai közé? Bizonyosán kézről-kézre járt a franciák hivei közt, mint a maradi gondolkozás nevetséges példája. . . Őz Pál, aki elmélkedő embernek látszik, talán elkérte és eltette magának a magyar katonai erények és a magyar monarchista és vallásos konzervatizmusnak ezt a megkapóan spontán megnyilatkozását.

¹ Nemz. Muz. Fol. lat. 3675; Őz Pál iratai.